

Kas liko paraštėse: pamiršti vaikai

What was Left in the Margins: The Forgotten Children

Rec.: Ieva Balčiūnė, Augintiniai: atsikratymas vaikais sovietmečio Lietuvoje, Vilnius: Aukso žuvis, 2024.

Simona Aleksynaitė

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: simona.aleksynaite@if.stud.vu.lt

2024 m. išleista dr. Ievos Balčiūnės knyga vienu metu gali būti vadinama ir „seniena“, ir „naujiena“. Ši monografija dar visai neseniai papildė bibliotekų ir knygynų lentynas, tačiau jos tekstas – tai 2022 m. apgintos autorės disertacijos pagrindu parengta medžiaga. Istorikės darbas „Augintiniai: atsikratymas vaikais sovietmečio Lietuvoje“ priskirtinas vis dažniau Lietuvos istorijos tyrimų lauke pasirodantiems sovietinės socialinės istorijos tyrimams¹. Tokie darbai neišvengiamai prisideda prie platesnio ir gilesnio šiuolaikinių visuomenės procesų supratimo ir dažnai peržengia vien akademinių diskusijų ribas. Ne išimtis ir ši knyga. Joje nagrinėjama, pavyzdžiui, abortų tema sovietinėje Lietuvoje – itin aktuali ir šiandien. Iki šiol atrodo, kad į daugelį klausimų, susijusių su abortų legalizavimu ar vertybiniais sprendimais, atsakymai taip ir nėra rasti.

Pradedant kalbėti apie monografiją, pirmiausia norisi pabrėžti jos pavadinimo tikslumą. Knygos įvade būtent jo paaiškinimui autorė skiria nemažai dėmesio. Pasirodo, kad „atsikratymo vaikais“ sąvoka yra anglų kalboje vartojamo „abandonment of children“ analogas, kuris lietuviškoje istoriografijoje vartojamas itin retai, todėl šiuo atveju galima pažymėti autorės indėlį įvedant šią sąvoką į lietuvišką istoriografiją. Tokia paantraštė sufleruoja ir apie sunkų tyrimą ne tik šaltinių paieškos ar jų interpretacijos, bet ir emociniu aspektais. Skaitant tekstą abejonių nekyla – tai sudėtingas tyrimas. Taip

¹ Pavyzdžiui, Dalia Leinartė, *Neplanuotas gyvenimas: šeima sovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Aukso žuvis, 2022; Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022 ir kt.

pat svarbu atkreipti dėmesį į pagrindinę pavadinimo antraštę – „Augintiniai“. Vartojama sąvoka gali lygiai taip pat klaidinti kaip ir leisti užčiuopti nagrinėjamo reiškinio dviprasmybę. Augintiniais čia vadinami vaikai, kurie buvo apleisti tėvų ir turėjo augti įvairiose sovietinėse įstaigose, o ne gyvūnai, kaip šiomis dienomis būtų įprasta. Toks pavadinimas iškelia sovietmečiu neoficialioje kalboje vartotą sąvoką, apibūdinančią vaikų namuose gyvenusius vaikus bei požiūrį į šiose įstaigose augančiuosius ir augančiąsias kaip į nevisaverčius žmones.

Nagrinėdama atsikratymo vaikais sovietmečiu problemą, autorė apima platų su tuo susijusių temų spektrą. Analizuojami ne tik globos įstaigų atsiradimo ir jų struktūros pokyčių klausimai, bet ir ten gyvenusių vaikų kasdienybė bei jų patekimo į jas priežastys. Tyrėjos dėmesio centre atsiranda ne našlaičiai, vaikai dėl vienokių ar kitokių priežasčių praradę tėvus (nors kalbama ir apie tokius), bet tie, kuriais sąmoningai norėta atsikratyti – vaikai, kurie padarė nusikaltimus, tie, kuriais norėta atsikratyti dėl įvairių elgesio sunkumų ar dėl įgimtų bei įgytų negalių, taip pat vaikai, kurie tapo nereikalingi dar negimę (tiriamas jau minėtas abortų reiškinys) ar net tie, kurie savo artimųjų buvo tiesiog nužudyti. Autorė, kalbėdama šiomis temomis, taip pat neišvengiamai tiria susiklosčiusius tuometinius šeiminius ryšius, lyčių vaidmenų santykius, sovietmečiu kilusias socialines problemas ir kt., o tai rodo tiek temos sudėtingumą, tiek autorės turimą ar tyrimo metu įgytą kompetencijų įvairovę.

Aptardama jau minėtas temas Balčiūnė monografijoje naudoja gausią šaltinių bazę. Tai ypač gerai matyti žvelgiant į panaudotų archyvinių dokumentų sąrašą – Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto, Socialinio aprūpinimo, Sveikatos apsaugos ar Švietimo ir kt. ministerijų ataskaitos, įsakymai, nutarimai, skundai ir t. t., Statistikos komiteto duomenys, globos ir švietimo įstaigų archyvinė medžiaga, nepublikuoti laišakai, periodika ir t. t. Nors iš monografijos teksto dėl gausios šaltinių bazės galima sužinoti daugybę naujų ir reikšmingų faktų apie atsikratymo vaikais sovietmečiu strategijas ar sistemos pokyčius, tyrimo pranašumas yra ne faktų gausa, o gebėjimas šaltinius derinti, interpretuoti, žvelgti kritiškai ir tai pateikti skaitytojui ar skaitytojai. Pavyzdžiui, bandydama nustatyti kūdikių mirtingumo skaičių sovietmečiu autorė atkreipia dėmesį, kad atlikti tyrimai kalba apie vienokius skaičius, archyviniai dokumentai apie kitokius, o treči dokumentai pažymi, jog iš sovietinių ligoninių gaunami duomenys jau sovietmečiu buvo traktuojami kaip neatitinkantys realybės (p. 211). Autorė į temas braunasi giliai ir iš esmės, bandydama užčiuopti problemų ir sovietmečiu vykusių procesų priežastis, o ne tik jų rezultatus. Ji „garsiai“ svarsto, retai duoda nenuginčijamas išvadas, o greičiau skaitytoją kviečia į pokalbį / diskusiją. Pavyzdžiui, kalbėdama apie vaikų namų diferenciaciją pasibaigus šeštajam dešimtmečiui ji prisipažįsta negalinti įvardyti tokios kaitos priežasčių, tačiau pateikia savo svarstymus, kad tam galbūt turėjo įtakos specialiai tam skirta reforma, o gal diferenciacija buvo įvykusi pertvarkant švietimo sistemą (p. 58). Čia galima matyti ne tik sąžiningą šaltinių ribotumo pripažinimą, bet ir parodomą savo pačios mąstymo kelią.

Nors pirminis knygos tekstas publikuotas kaip daktaro disertacija, atrodo, kad, nepaisant teksto akademiškumo, kuris atpažįstamas knygoje, autorė išlaikė ir „suprantamos

kalbos“ egzaminą. Tekstas parašytas sklandžia ir lengvai skaitoma kalba. Todėl knygos puslapiai gali būti verčiami vienas po kito, prarandant skaitymui skirtą laiko pojūtį. Tekstas nestokoja citatų, naudojamus duomenis apibūdinančių sąvokų ar santrumpų, tačiau vis dėlto tai jo neapsunkina ir skaitančiojo ar skaitančiosios greičiausiai nesuerzins. Priešingai, atrodo, kad pasirinktos citatos naudojamos tikslingai, gilindamos supratimą apie pasakojamą reiškinį. Apskritai, tekstas išjudina vaizduotę, padeda kurti tam tikrą istorinį vaizdinį skaitytojo ar skaitytojos galvoje. Nors pateikiama medžiaga slogi, tačiau pats tekstas žadina informacijos alkį, dar skyriaus ar poskyrio pradžioje norisi sužinoti, prie kokių išvadų autorę privedė jos atliekama šaltinių analizė.

Dar vienas ryškus autorės monografijos pranašumas – sovietmečio kaip įvairaus ir dinamiško (kiek tai įmanoma) laikotarpio suvokimas. Autorė sovietmetį mato ne kaip monotonišką laikotarpį, bet kaip kintantį. Pavyzdžiui, įvairiose teksto dalyse ji nuolatos grįžta prie pokario arba aptariamoje temoje dažnai išryškina pagrindinius pokyčius, vykusius įvairiais sovietinės okupacijos dešimtmečiais. Pavyzdžiui, kalbėdama apie higieną vaikų globos įstaigose ji pasakoja, kokie skirtumai galėjo egzistuoti šiose įstaigose penktame, šeštame ar septintame dešimtmečiuose (p. 89). Kai šaltiniai leidžia, autorė skaitytojams ir skaitytojoms pateikia lenteles su metais ir tam tikrais duomenimis ar pačios braižytas schemas, kurios parodo ne tik aptariamas struktūras, bet ir jų pasikeitimus laikui bėgant. Žinoma, kartkartėmis autorė primena ir apie tam tikrą pokyčių imitaciją, kuri būdinga sovietiniams dokumentams, taip išryškindama ir sovietmečio tyrimų sudėtingumą.

Nors knygos dizainas yra neabejotinai pagirtinas (tai liudija ir knygos dizainerėi Laurai Grigaliūnaitei įteiktas apdovanojimas), būtent jis ir išryškina nepanaudotas galimybes. Knygoje pateikiamos nuotraukos yra labiau iliustracinio pobūdžio, tačiau jose matomi vaizdai išties galėtų ne tik iliustruoti, bet ir papasakoti apie tuometinę vaikų globos įstaigų realybę. Beliau tik apgailestauti, kad šiems vaizdams autorė nepateikia išsamesnio komentaro – jie nėra nagrinėjami kaip istoriniai šaltiniai, nors, kita vertus, ji pati ir užsimena apie tokių nuotraukų buvimą ir jų kontroversišką vertinimą sovietmečiu (p. 148). Galima tik svarstyti, kiek tokio pobūdžio šaltiniai galėjo ne tik papildyti tyrimą, bet ir užpildyti tam tikras tyrimo spragas, atsiradusias, pavyzdžiui, dėl ribotai gaunamos informacijos taikant interviu metodą, norint daugiau sužinoti apie kasdienį gyvenimą aptariamose įstaigose.

Prie neišnaudotų šaltinių kategorijos būtų galima priskirti ir ką tik minėtą sakytinę istoriją. Nors šis šaltinis, kitaip nei vizualioji medžiaga, knygoje naudojamas ir nagrinėjamas, autorės žodžiais tariant: „[s]akytinė istorija yra mažiausia šio tyrimo šaltinių dalis, tik papildanti ar labiau gyvenimiškomis istorijomis ir prisiminimais iliustruojant[is]“ (p. 22). Istorikė teigia, kad iš viso atliko 13 interviu, iš jų 10 su sistemos darbuotojais, o likusius tris su gyvenusiais globos įstaigose. Tačiau pažvelgę į šaltinių nuorodų sąrašą matome, kad iš visų atliktų interviu knygoje buvo panaudoti tik 6. Bandant atsekti, kokios kategorijos informantų pasakojimai buvo naudojami, paaiškėja, kad iš 6 interviu tik vienas yra žmogaus, gyvenusio vaikų namuose. Nors autorė pateikia daugybę logiškų ir aiškių priežasčių, dėl kurių ji nepanaudojo ar neatliko interviu su didesniu skaičiumi

informantų, vis dėlto galima svarstyti, ar gausesnė šio šaltinio bazė nebūtų reikšmingai papildžiusi tyrimo ir jį pagilinus. Žvelgiant į informantų skaičių būtų galima suabejoti ir tokiomis autorės įžvalgomis apie atliktus interviu, kaip, pavyzdžiui, kad iš kalbintų informantų pateiktos medžiagos galima spręsti, jog jų pasakojimuose atsispindi juos auginusių įstaigų darbuotojams jaučiamas dėkingumas ir įsiskolinimas, kuriuos galima laikyti programiniu sovietiniu imperatyvu (p. 25). Taip pat autorė nustato, kad minėtuose interviu atsispindi įgyta savikontrolė ir ji kolektyviai palaikoma, kad pokalbiuose minėtos „mano namų“ ar „mūsų namų“ sąvokos yra primastos režimo ir t. t. (p. 26). Tačiau čia kyla klausimas ne tik ar iš tokio kiekio interviu medžiagos galima daryti tokias išvadas (iš trijų atliktų ir vieno knygoje naudojamo), bet ir ar šio metodo dėl išvardytų priežasčių galima faktiškai visiškai atsisakyti kaip negalinčio suteikti naudingos informacijos apie istorinę tikrovę? Atrodytų, kad tokios išvados galėjo būti ir skubotos.

Nepaisant šių kelių įžvalgų apie tyrimo praplėtimo galimybes, verta pripažinti, kad istorikė I. Balčiūnė atliko didelį darbą – pateikė išsamų, struktūruotą, įdomų istorinį pasakojimą apie atsikratymą vaikais sovietinėje Lietuvoje. Ši monografija yra ne tik ryškus indėlis į XX a. antros pusės Lietuvos istorijos tyrimus, bet ir gera galimybė plačiajai visuomenei susipažinti su tema, atveriančia nors ir skaudžią, bet užmirštą ar norėtą pamiršti praeitį.